

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2013. Вип. 17. С. 252–263.

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ХРАМОВА ДІЛЯНКА НА ДИТИНЦІ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дитинець літописного волинського міста Пересопниці чверть століття досліджувався однією археологічною експедицією, якою по черзі керували В. Шолом'янцев-Терський та С. Терський [С. Терський, 2011]. Однак результати досліджень досі опубліковано лише фрагментарно.

Розкопками було охоплено різні частини дитинця, майданчик якого займає територію понад 4 га. Одним з основних завдань експедиції були пошуки князівського храму, який очікували відкрити на території княжого замку. В результаті аналізу даних з розкопів загальною площею понад 2400 м² було однозначно локалізовано князівсько-дружинний квартал з храмовою ділянкою [Шолом'янцев-Терський, С. Терський, 1993]. Разом з тим в межах храмової ділянки та навколо неї вдалося вивчити десятки поховань, поховальні та житлові споруди XVI–XVII ст., які дозволили поставити питання про розташування монастиря Різдва Пречистої Богородиці, в якому було створено знамените Євангеліє [С. Терський, 1993а; 1994; 1997; 2003; 2012а; 2012б].

Ділянка культового призначення локалізована в західному куті дитинця Пересопниці на території та навколо церковного погосту діючого парафіяльного храму Св. Миколи (рис. 1). Вперше на цій території одне жіноче поховання було досліджене ще 1938 р. [Супкаловський, 1961, с. 190]. Згодом, у 1974–1995 рр. тут розкопками, насамперед, експедиції під керівництвом В.С. Терського, було виявлено сліди довготривалого функціонування культової споруди з великим різночасовим кладовищем та фундаментами житлових цегляних будівель XVI–XVII ст. поруч.

Усі 34 поховання, досліджені на цій території, виявилися практично безінвентарними, тому відносно датування їх обмежувалось стратиграфічним методом. Ділянка, яку займало кладовище, вивчена нерівномірно. Розкопи та шурфи були розташовані суцільною смугою лише по її периметру та на приваловій північно-західній ділянці, наскільки це дозволяли умови – більша частина дитинця до сьогодні зайнята приватними садибами та церковним погостом.

Ярус стратиграфічно найдавніших поховань, орієнтованих, переважно, на північний захід залягає на глибині 1,0–1,4 м від сучасної поверхні. Найпівнічніше з цієї групи поховань – № 5 було виявлене у південно-західному куті розкопу № 1 1976 р. на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. Кістяк довжиною 1,65 м, руки складені на грудях. Похована, ймовірно, жінка, судячи із стану зубів, віком близько 50 років. З лівої сторони зібрано фрагменти скляних пастових браслетів зеленого та коричневого кольорів, а також залізний пустотілий предмет у вигляді з'єднаних кульок [В.С. Терський, 1977, с. 21]. Ще одне поховання (рис. 2) з північно-західною орієнтацією було впущене у спалене житло кінця XIV ст., у зв'язку з чим було сприйняте як синхронна спаленню будівлі жертва ворожого наїзду [В.С. Терський, 1978, с. 8–9]. Однак, враховуючи пануючу на цьому ярусі орієнтацію похованих на кладовищі та стратиграфію залягання, можна допустити її синхронність похованню № 1 1976 р.

Розкоп № 2 1984 р., розташований на городі поміж садибою священика та погостом, виявив східну межу цього кладовища. Досліджені тут 10 безінвентарних поховань (рис. 3), орієнтованих головами на захід, залягали на глибині 0,9–1,6 м від сучасної поверхні [В.С. Терський, 1985, с. 9–11]. Частина найсхідніших поховань була знищена внаслідок якихось пізніших земляних робіт, оскільки від цих поховань залишились лише окремі фрагменти. Натомість, поховання північно-східної частини кладовища, поряд з входом на погост,

зберігають сліди певних суспільних катаклізмів. Так у розкопі № 1 1974 р. на глибині 0,6 м виявлено, очевидно, групове (одночасове) поховання (№ 1–4) жінки та трьох дітей [В.С. Терський, 1975, с. 8].

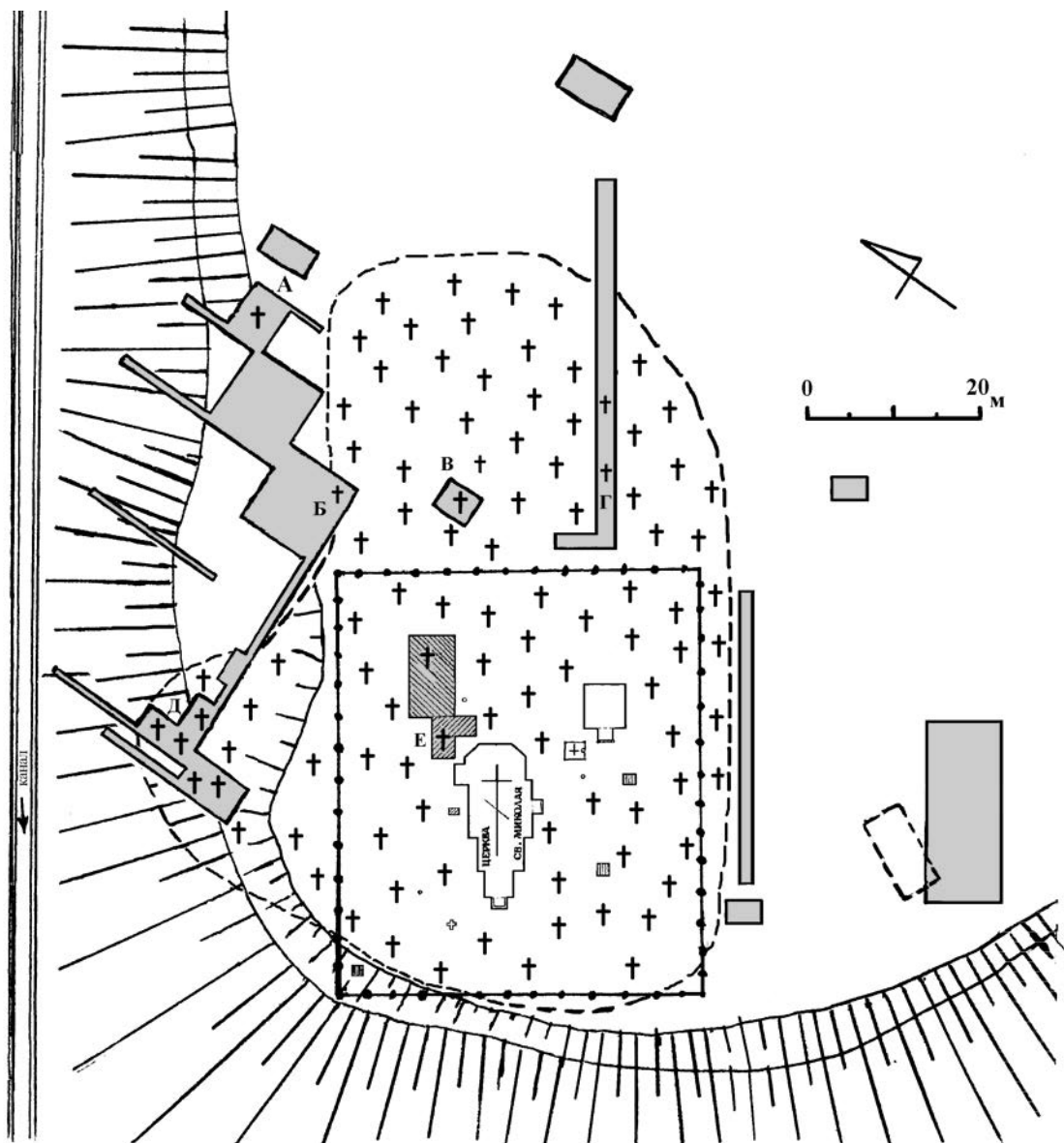

Рис. 1. Ситуаційне розташування розкопів при західному куті дитинця літописної Пересопниці: А – поховання у розкопі 1974 р.; Б – поховання у розкопі № 1 1976 р.; В – поховання у розкопі № 2 1976 р.; Г – поховання у розкопі № 2 1984 р.; Д – поховання у розкопі № 1 1977 р. та № 1 1986 р.; Е – поховання у розкопі № 1 1993 р.

Fig. 1. Scheme of location of archaeological excavation on the western part of Dytynets of annalistic Peresopnytsia: А – burial place in excavation from 1974; Б – burial place in excavation № 2 from 1976; В – burial place in excavation № 2 from 1976; Г – burial place in excavation № 2 from 1984; Д – burial places in excavations № 1 from 1977 and excavation № 1 from 1986; Е – burial place in excavation № 1, 1993

Ймовірно, це поховання не входило до складу основної території кладовища. Ще одне групове поховання виявлено у центральній частині кладовища у розкопі № 2 1976 р., закладеному на місці однієї з двох западин перед входом на храмовий погост. На глибині близько 0,5–0,6 м від сучасної поверхні зафіксовано яму, розмірами близько 4×4 м, в яку було скинуто одинадцять тіл (поховання № 6–16). Поховані лежали головою на південний захід. В

декількох похованих гомілкові кістки були переламані [В.С. Терський, 1977, с. 2, 24–27]. До цієї групи стихійних поховань слід віднести також останки перепоховання чотирьох тіл, покладених у яму розміром 1,0×0,5 м, зафіксовану на глибині 1,2–1,6 м, за 47 м східніше храмового погосту [В.С. Терський, 1981, с. 7].

Певна хаотичність у розташуванні поховань відзначена в розкопі 1986 р., розташованому поблизу західного кута дитинця [В.С. Терський, 1987, с. 3–4]. З шести досліджених там поховань п'ять мали західне орієнтування (рис. 4). Okремо виявлено три черепи та п'ять скупчень людських кісток. Ця частина кладовища була сильно поруйнована, ймовірно, у 1936–1937 рр., коли з прирічкової частини городища забирали ґрунт для насипання гребель ставкового господарства.

Рис. 2. Поховання у розкопі 1977 р. в ур. Шпихлір у Пересопниці
Fig. 2. Burial place in excavation from 1977 in Shpykhlir Place, Peresopnytsia

Ярус найдавніших поховань можна було очікувати на території церковного погосту, що охоплює сьогодні територію прямокутної форми розміром 50×47 м. У 1991–1993 рр. на стародавньому церквичі поряд з діючою дотепер дерев'яною церквою Св. Миколая XVIII ст. було закладено розкопи та шурфи загальною площею 102 м². Розкопки тут проводилися задля пошуків княжої церкви.

Вже перші шурфи, закладені 1991 р., підтвердили здогад про існування кладовища по всій території погосту. Шурф у північно-східній ділянці церквича показав присутність на ділянці цегляних конструкцій, складених з різноформатної цегли [В.С. Терський, 1992, с. 5–6].

Однак у розкопі № 2, закладеному на цьому місці у 1992 р. та дослідженому до будівельного горизонту XIII – початку XIV ст. (до материка, що знаходиться на глибині 2,2 м, вивчався лише південний квадрат розкопу), поховання були практично відсутніми. Саме тут було зібрано найбільшу колекцію різночасових цілих та фрагментованих полив'яних керамічних плиток княжої доби товщиною 2–3 см. На цій же глибині – 1,0–1,2 м виявлено

потужний горілий шар, датований за керамікою XIII – початком XIV ст., який перекривав рештки підвалин, ймовірно, восьмигранної дерев'яної будівлі [В.С. Терський, 1993, с. 2–3]. Напластування, розташовані нижче виявлених підвалин, не досліджувались за відсутності в складі експедиції відповідної кваліфікації архітектора-археолога. Проте виявлені знахідки дали підставу стверджувати розташування храму княжої доби на місці Розкопу № 2 1992 р. [Шолом'янцев-Терський, С. Терський, 1993].

В надії на можливість відкриття підвалин давнішого храму поряд у 1993 р. було закладено розкоп розмірами 5×5 м, який досліджено по всій площі до глибини 1,0–1,5 м. Однак вже з глибини 0,6–1,5 м практично по всій площі Розкопу № 1 залягали безінвентарні поховання XVII–XIX ст., які, з огляду на громадську думку, було вирішено не зносити (рис. 5).

Характеристика кладовища. Про старе кладовище при парафіяльній церкві Пересопниці на поверхні зараз нагадує лише верхівка кам'яного хреста при вході до храму. Найповніше поховання кладовища досліджені у розкопі 1993 р. Всі виявлені поряд храму поховання поділяються на ґрунтові та в склепах. Останні дощенту знищені. Решток трун і одягу простежити не вдалося.

Поховання № 1: в кв. 1, на глибині 0,6 м, покійник у витягнутому положенні із складеними руками орієнтований паралельно церкві, головою на захід.

Поховання № 2: кв. 1, на глибині 1 м, паралельно похованню № 1 (рис. 5).

Поховання № 3: кв. 3, глибина 0,5 м, кістяк головою орієнтований на південний схід, паралельно стінці гробниці № 1.

Гробівець № 1: розташований в кв. 3–4 та в прирізці до них зі сходу. Його кут було виявлено в 1992 р. Зовнішні розміри споруди – 2,75×2,4 м, вона орієнтована, як і сучасна церква. Вертикальні стіни збереглись на висоту до 1 м. Цегляна кладка гробниці оштукатурена зовні товщиною до 2 см. Отже гробівець принаймні у верхній частині був піднятий над поверхнею землі! Як виявилось пізніше, його було по-варварськи неодноразово пограбовано, внаслідок чого зникли навіть кістяки.

Суцільні стінки товщиною в 0,5 цегли (13–15 см) нерегулярно складені з червоної цегли-“пальчатки” (зафіксовано всього 12 рядів), купол, що починався на висоті понад 1 м над долівкою, складався з цегли, покладеної впоперек, тобто торцевою частиною назовні. Спеціально облаштованого “вікна” до гробівця не зафіксовано. Очевидно, він мурувався одночасно з похованням. Долівка, що зафіксована на глибині 1,2–1,3 м від сучасної поверхні, теж викладена рядами цегли, орієнтованими аналогічно рядам цегли в куполі. Перехід стінок у купол починався вже на глибині 0,2–0,3 м від поверхні. Об'єм гробниці був засипаний чорною землею зі шматками цегли, штукатурки (решток обваленого куполу). На долівці знайдено шматки людського черепа та залізну рамку з плоскої стрічки шириною 48 мм і товщиною 4 мм, розміром 44,5×21 см, (розламалася на два шматки в процесі розкопок). Вона мала посередині коротшої сторони поздовжній проріз шириною 8 мм, можливо, для засову замка. Ця залізна рамка давніше була прибита короткими цвяхами до більшої дерев'яної вже зотлілої рами. Можливо, це був каркас труни, чи віконце гробниці.

Гробівець № 2 в кв. 5–6, внутрішньою шириною 0,95 м, теж завершувався склепінням. Відкритий не на повну довжину. Його ґрунтова долівка з рештками поховання знаходилася на глибині 0,9–1,1 м від сучасної поверхні. Стіни товщиною в 0,5 цегли складені з жовтої цегли, як пальчатки (26,7×12,5–13,0×5,5–6 см), так і гладкої з обох боків (27,5×13×6,0–6,5 см) із знаком (XIX ст.?). Аналогічна цегла-“пальчатка” виявлена у підмурівці кута церкви. Решток куполу не виявлено. Поховання № 4, зафіксоване на глибині близько 1,0 м від сучасної поверхні при південно-східній стінці гробниці № 2, орієнтоване головою на північний захід.

Інші поховання, виявлені на глибині 0,5–1,3 м, вдалося розкрити лише частково. Для побудови гробниць застосовувався різнохарактерний підручний матеріал. Так, в стіні гробниці № 3, розкритої лише частково, виявлено ошлаковану цеглу, а в забутовці стінок гробниці № 1 трапився фрагмент тонкостінного дзбана (?) з ручкою і глибоко орнаментованою паралельними лініями стінкою із слідами дії високої температури.

Таким чином, поховання, досліджені в межах цього кладовища археологічними експедиціями В.С.Терського та автора у 1974–1977, 1984, 1986, 1991, 1993 рр., мають різноманітну орієнтацію. Серед найдавніших поховань переважає північно-західна орієнтація могили, що, ймовірно, відображає тогочасну планувальну вісь дитинця. Ці поховання, досліджені на північно-західній околиці кладовища у розкопах 1976–1986 рр. Вони досягають напластувань з матеріалами X–XII ст., і могли бути впущеними з горизонту не раніше кінця XIV–XV ст.

Переважаючою є орієнтація паралельно існуючому храму, головою на північний захід, що, ймовірно, відображає перепланування території дитинця у період розташування тут монастиря. Поховання з цією орієнтацією були виявлені на східній околиці кладовища та поруч храму (верхній ярус). Тому їх можна вважати найпізнішими і за часом віднести до періоду існування дерев'яного храму, тобто – до другої половини XVII – початку XIX ст.

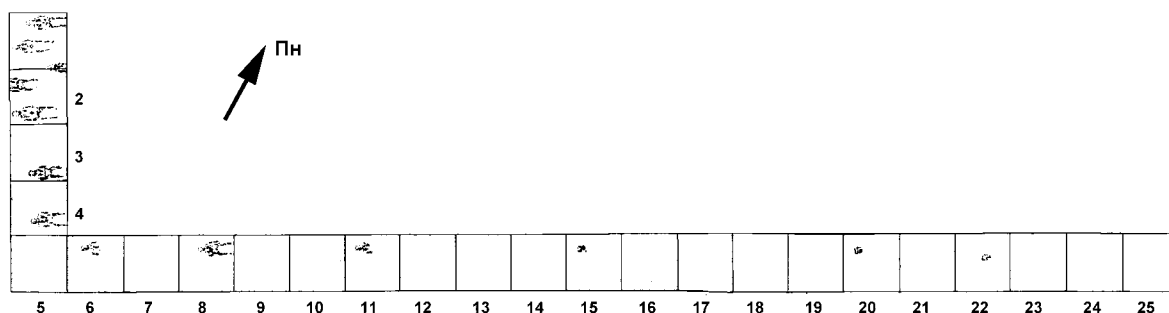

Рис. 3. План розкопу № 2 1984 р. в ур. Шпихлір у Пересопниці (за: В. Терським)
Fig. 3. Plan of excavation № 2 from 1984 in Shpykhlir Place, Peresopnytsia (by: V. Ters'kyi)

Непорушені культурні напластування досліджені у 1992 р. на ділянці північніше сучасного храму, дозволили виявити на глибині близько 1 м будівельні рештки, ймовірно восьмикутного дерев'яного храму, що передував існуючому і займав це місце протягом XIV–початку XVII ст. Повна відсутність тут пізніших поховань, ймовірно, вказує на тривале відзначення вівтарної ділянки давнього храму пам'ятним хрестом.

Стратиграфія погосту. Культурний шар на території погосту, як і на більшій частині дитинця, являв собою однорідний чорнозем із різною концентрацією артефактів. Материк, простежений по всій площі розкопу 1992 р. та в північному куті розкопу 1993 р., залягав на глибині до 2,3 м.

Шурф № 1 1993 р. (рис. 1) закладений на церковному подвір'ї поряд із північною стіною діючого храму показав дещо відмінну стратиграфію. До глибини 0,2–0,4 м зібрано будівельне сміття, серед якого привертають увагу шматки ошлаковані повністю цегли темно-зеленого кольору, а до глибини 1,5 м – залягав чистий чорнозем з поодинокими дрібними шматками кременю.

Характеристика речового матеріалу.

З врахуванням специфіки кладовища, знахідки з верхніх шарів можна відносити до напластувань на рівні дна могильних ям. Концентрація кераміки тут приблизно дорівнює її поширенню на решті території дитинця, проте, кидається у вічі переважання знахідок XV–XIX ст. Це можна пояснити тривалим існуванням поряд, на т.зв. резиденційній ділянці, монастирських келій, а згодом, будинку священика.

Керамічні фрагменти до глибини 0,8 м перемішані в процесі здійснення поховань, про що свідчить знахідка там шматка емальованого горщика кінця XVIII ст. (рис. 6, 10). До цієї глибини трапляється суміш кераміки XII–XVIII ст. (рис. 6, 8–14). З глибини 1,0 м від сучасної поверхні кераміка залягає більш-менш в хронологічній послідовності: XII–XIII ст. (на глибині 1–1,3 м,

рис. 6, 1–4), XI ст. – це типова, з добре відмуленої глини кераміка (на глибині 1,5–1,8 м; рис. 6, б), що свідчить про відсутність перекопів ділянки.

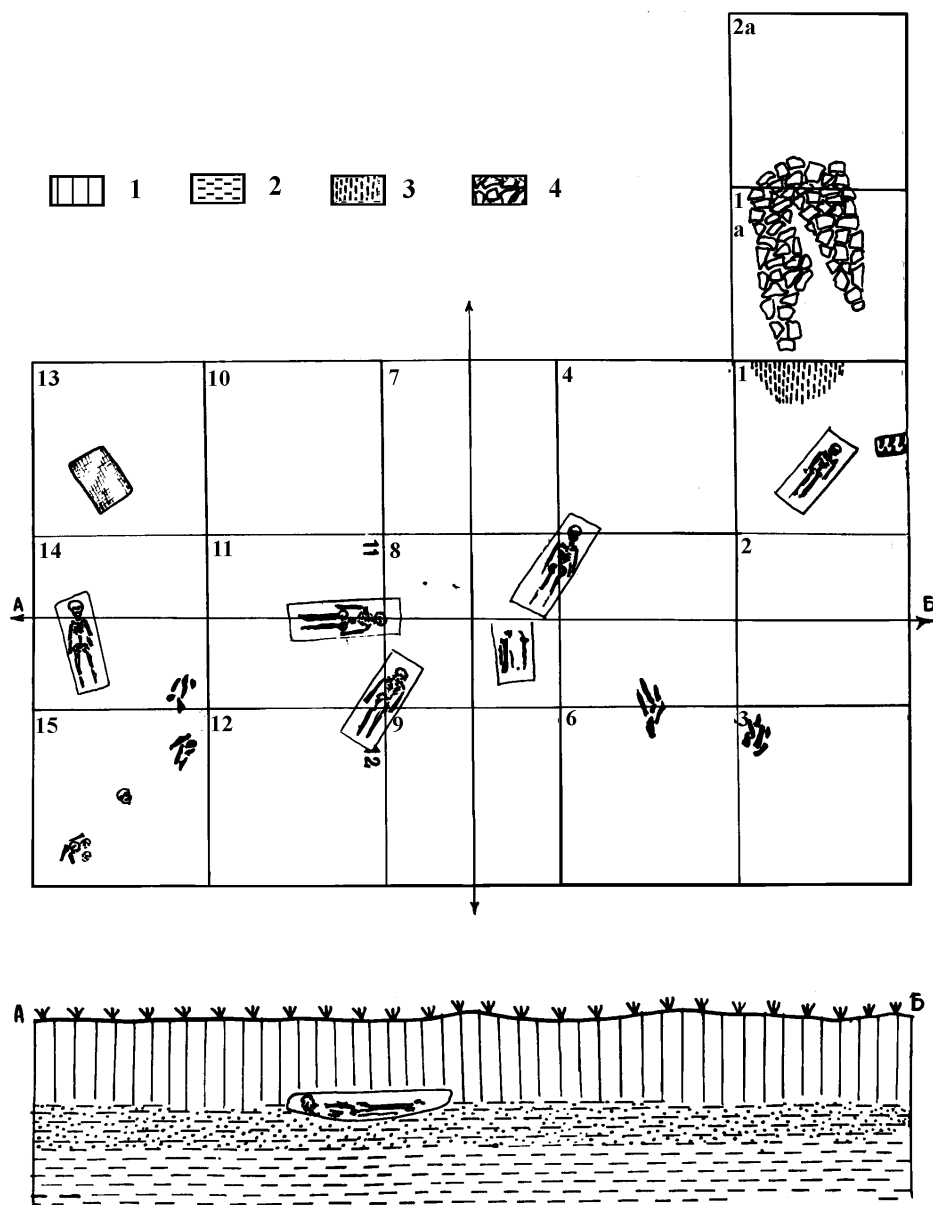

Рис. 4. План розкопу 1986 р. в ур. Шпихлір у Пересопниці (за: В. Терським): 1 – темний гумус; 2 – суглинок; 3 – суміш перепаленої глини та попелу; 4 – перепалена глина
 Fig. 4. Plan of excavation from 1986 in Shpykhlir Place, Peresopnytsia (by: V. Ters'kyi). Conventional marks: 1 – dark humus; 2 – clayish soil; 3 – mixed of burnt clay and ash; 4 – burnt clay

В культурних напластунках глибини 0,5–1 м частими були знахідки шматків цегли-“пальчатки” товщиною 6,5–7,0 см, аналогічної до цегли склепіння (розміром 6,5–7×14–15×29 см) виявленого в прирізці до Розкопу № 2 1992 р.; шматки глиняно-вапнистої розчину, скловидного шлаку, а також дрібні кістки (в т.ч. багато тваринних), перепалене дерево. Походження скляного шлаку стає зрозумілим, якщо згадати браковані (перетоплені?) фрагменти скляного посуду, виявленого в Розкопі № 2 1992 р. [В.С. Терський, 1993, с. 3]. Здогад про місцеве склоробне виробництво підтверджується численними знахідками ошлакованих зсередини фрагментів горщиків, на одному з яких чітко видно сліди буророманової емалі. Серед ошлакованих фрагментів кераміки є схожі на XIII ст. (стінки, денце)

проте один з них, що належав вищеописаній посудині, фрагментарно вмурований у гробівець (стінка з частиною ручки, формованої у вигляді стрічки з двома рельєфними виступами по краях) схожий на кераміку XV–XVI ст. В культурному шарі на глибині 0,3 м знайдено також ще один фрагмент керамічної плитки із скошеними краями, товщиною 2,5 см сильно випаленої в нижній частині дещо обгорілої, покритої зверху коричневою поливою по білому ангобу у вигляді смуги шириною 6–7 мм, проведеної по периметру. Коричнева полива переважає на більшості фрагментів плиток, виявлених на городищі. Не виключено, що в період спорудження храму на дитинці Пересопниці поряд діяла майстерня, де виготовлені плитки до підлоги покривали поливою.

На різночасовий ремонт долівки храму вказує знахідка в розкопі 1993 р. на глибині 0,6 м шматка керамічної плитки без поливи товщиною 5 см зі слідами розчину з усіх боків, міцно випаленої, чорної всередині (з домішкою невеликої кількості шамоту). Схожі плитки для підлоги нерідко виготовлені з відмуленої глини, з прямокутно зрізаними краями є частими знахідками в пізньосередньовічних напластуваннях Лучеська [С. Терський, 1993б, с. 6, 11, 18].

У розкопах 1992–1993 рр. на глибині 0,2–0,8 м зібрані у великій кількості ковані залізні цвяхи декількох типів: 4-гранні з Т-подібним завершенням, довжиною 10–12 см, зі слідами від сторони виступів голівки перпендикулярних стволу відтисків деревини (?); квадратні в перерізі з круглим завершенням довжиною 11–12 см; прямокутні в перерізі, пластиноподібні з круглою та Т-подібною голівкою довжиною 4,5–11 см. Останні менше піддані корозії і покриті ніби червоною фарбою. Окрім цих масивних загалом цвяхів, зібрано велику кількість чотиригранних тонких цвяхків, оброблених аналогічно, довжиною 4,3–8 см з розплесканою долотоподібною голівкою або просто загнутою. Більшість цих цвяхів загнута Г- або П-подібно, що дає можливість встановити товщину дошок – 2 см [С. Терський, 1994, с. 11]. Очевидно, цими цвяхами кріпилось гонтове покриття, яке під час відомої докорінної перебудови куполу церкви в середині XIX ст. було замінене на бляшане.

Велика кількість цвяхів є характерною рисою давніх церквищ – більше 50-ти таких було знайдено на місці, де, за переказами, стояла церква Св. Онуфрія у Володимирі [Кучинко, 1976], що діяла протягом XIII–XVIII ст. [С. Терський, 2010, с. 100]. Подібні пластиноподібні з круглою та Т-подібною голівкою цвяхи виявлені у житлових комплексах поряд храму у літописному Данилові, які надійно датовані на XIII ст. [Раппопорт, 1971, рис. 29: 8, 10, 11], а також серед решток будівельних конструкцій будинку вельможі у княжому Володимирі, датовані на середину XIV ст. Як показало ретельне вивчення володимирських знахідок, більшість цвяхів цього типу рубані з листа заліза [С. Терський, 2010, с. 153–154, рис. 95].

Подібні цвяхи у великій кількості зібрані в тогочасних напластуваннях на Високому замку у Львові та Уричі [Ратич, 1961, рис. 4: 10–12; С. Терський, 2001, рис. 15: 1–3]. Саме в XIV ст. такі цвяхи використовують повсякчасно у суміжних землях [Zabiela, 1995, s. 315]. Хронологічно розчленувати подібний будівельний матеріал поки що неможливо. Він масово трапляється також в об'єктах XVII–XVIII ст., зокрема, на монастирищі Дубовець біля Дубного [Бардецький, Пшеничний, Ткач, 2008, с. 111–114]. Частинами в культурному шарі церквища є шматки природного колотого кременю. Окрім вищеописаного матеріалу, в культурному шарі зустрінуті знахідки шматків круглого віконного скла, товщиною 1–2 мм, сильно патинізованого.

Підсумовуючи огляд результатів археологічних розкопок, можна констатувати відсутність у цій частині дитинця житлово-господарської забудови X–XIII ст. Сліди великої пожежі, яку загалом можна датувати другою пол. XIII–XIV ст., ймовірно, фіксують тимчасове запустіння храмової ділянки. В цей період, ймовірно, невеликий парафіяльний храм зводиться на північній околиці ур. Пастівник.

Історію кладовища у західному куті дитинця можна розділити на такі етапи: поява перших поховань була пов'язана із спорудженням князівської церкви на початку XIII ст.; розростання кладовища відбулося з кінця XIV ст., після певного запустіння міста внаслідок татарських нападів; протягом XV – початку XVII ст. кладовище, зважаючи на його розміри,

мало б спільно використовуватись монастирем та іншими мешканцями села Пересопниця, оскільки у інвентарі монастиря 1600 р., якому належала Пересопниця, згадано лише один монастирський храм [С. Терський, 1993, с. 30]. Згадане кладовище продовжувало діяти після ліквідації монастиря аж до початку-середини XIX ст., простягаючись на площі до 1 га.

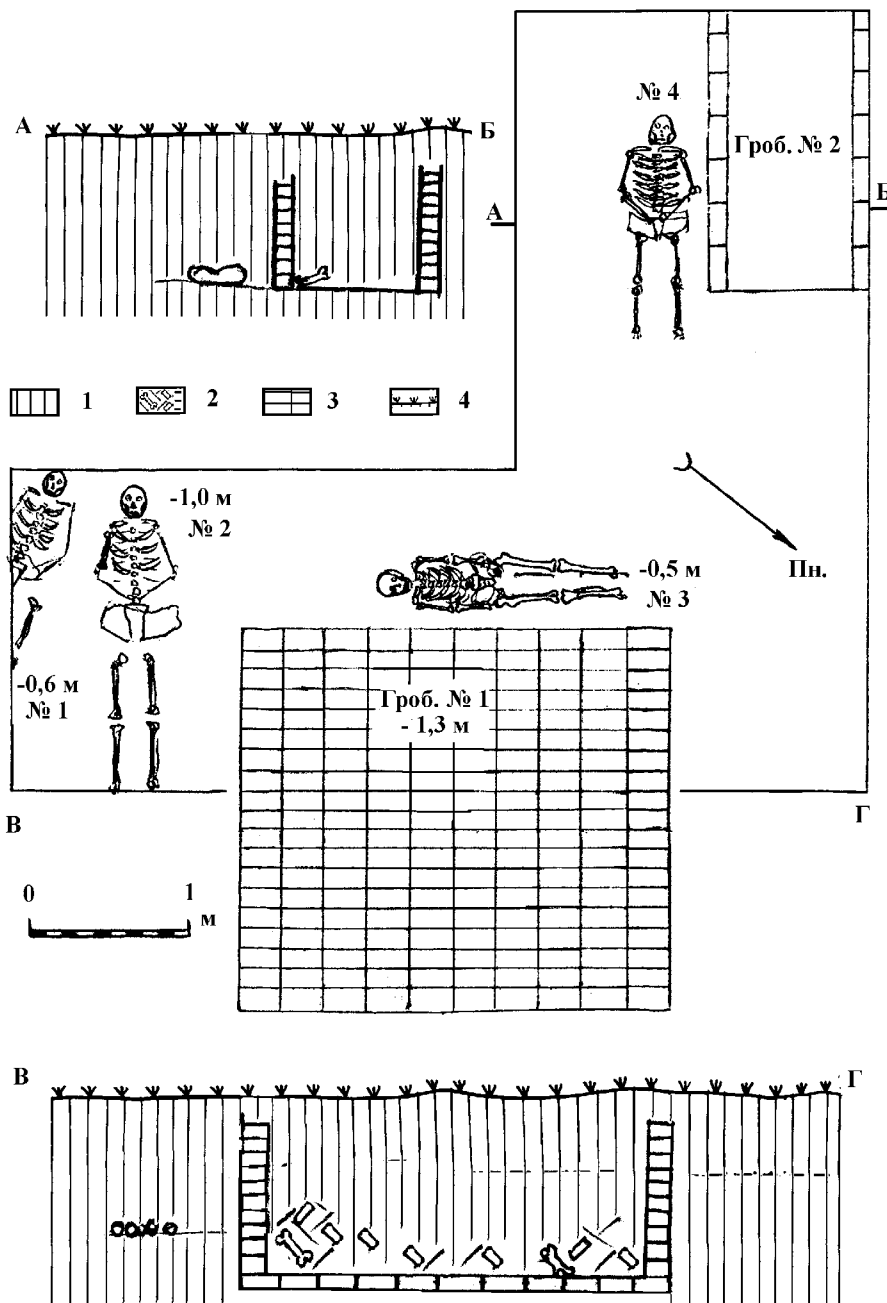

Рис. 5. План розкопу № 1 1993 р. в ур. Шпихлір у Пересопниці. Умовні позначення: 1 – темний гумус; 2 – будівельне сміття та людські кістки; 3 – цегляна кладка; 4 – дерновий шар

Fig. 5. Plan of excavation № 1 from 1993 in Shpykhlir Place, Peresopnytsia. Conventional marks: 1 – dark humus; 2 – mix of fragments of building trash and human bones; 3 – bricking paves of tomb; 4 – grass horizon

Шляхом аналізу матеріалів різночасових розкопів зроблено попередній висновок про значну площу прицерковного кладовища, що становила близько 1 га [В. Терський, С. Терський, 1993, с. 6]. Кладовище обіймало, окрім території сучасного огороженого церковного погосту,

також значні ділянки на північ та схід. На заході та півночі природною межею кладовища був крутий зовнішній схил на місці укріплень городища (рис. 1). Натомість, південніше воно обмежувалось т.зв. резиденційною частиною, представленою рештками великих житлових будівель XIII–XVIII ст. Таким чином, єдиний напрям для його розвитку залишався на сході.

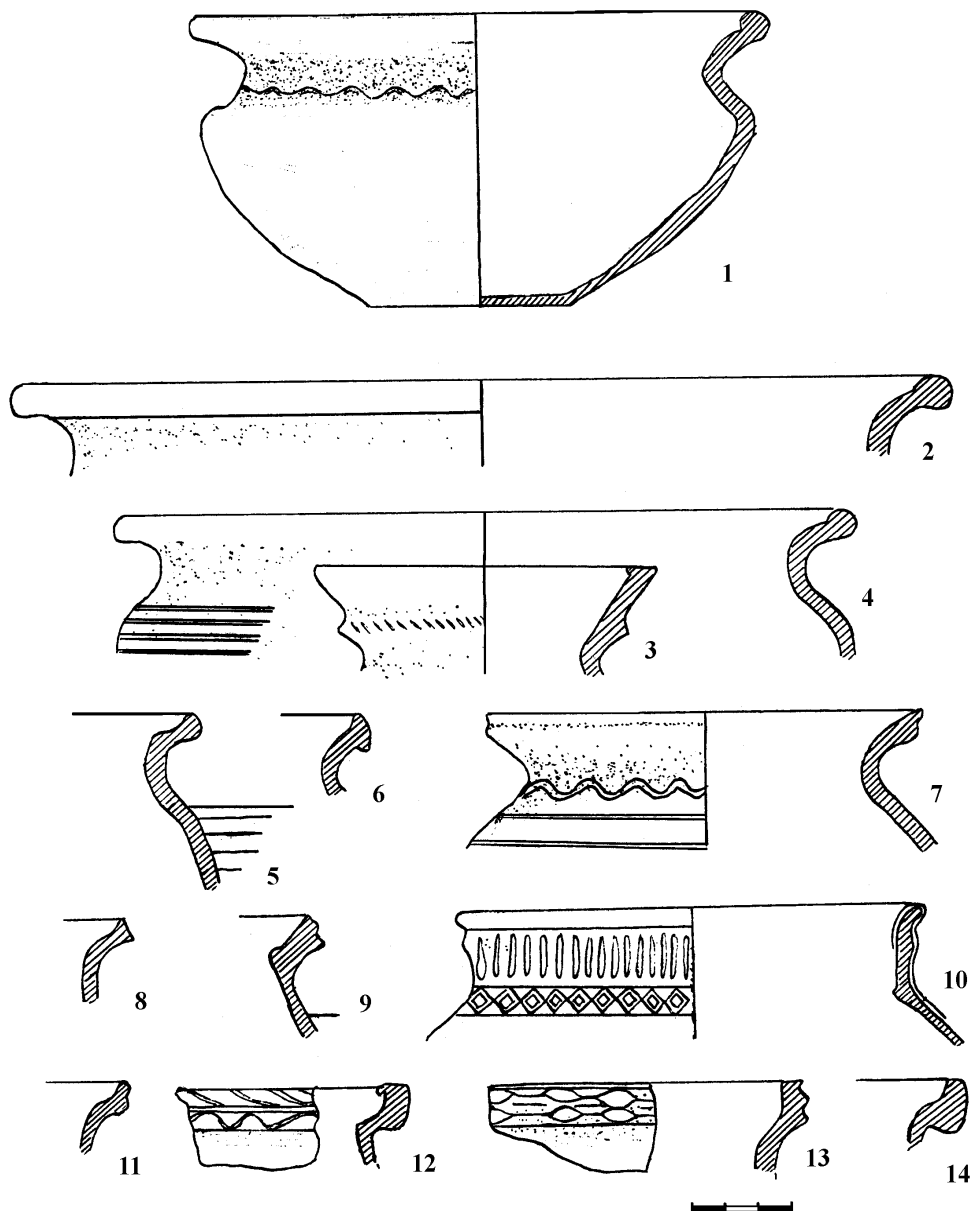

Рис. 6. Археологічна кераміка з розкопів церковного погосту навколо храму Св. Миколая у Пересопниці: 1 – гл. 1,2 м; 2 – гл. 1 м, ангобована зовні, закопчена зсередини зверху; 3 – гл. 1 м, сильно закопчена зсередини; 4 – гл. 0,8 м (1992) біла; 5 – гл. 1 м, закопчена зовні і по вінцях; 6 – гл. 1,5 м, відмулена, біла зверху сіра у зламі; 7 – гл. 1,0 м, рожева, ангобована поверхня, сіра у зламі; 8 – закопчена зовні і по вінцях, в тісті є “блискітки”; 9 – сіролощена, поверхня шорстка; 10 – гл. 0,8 м, полива показана лінією, зеленкувато-жовта, жовта; 11 – срібнолощена зовні, закопчена по вінцях; 14 – сіролощена, в сліди білого нальоту, в тісті білі камінці; 15 – срібнолощена по вінцю зсередини, закопчена зовні під вінцем

Fig. 6. Ceramic ware from excavation, carried out in 1993 on area of cemetery near St. Nicolas temple in Peresopnytsia

Усі поховання, виявлені у розкопах та шурфах, закладених на окресленій ділянці, можна поділити на дві групи: поза межами існуючого церковного погосту (периферійні) та в його межах. Найбільша кількість поховань за межами погосту досліджена у 1984 та 1986 рр.

Різномасштабні поховання, розташовані в різних ярусах на одній ділянці, простежені лише в межах храмового погосту, що може свідчити про звуження меж кладовища на останньому етапі його існування до території безпосередньо при храмі.

Щодо в'ясування конкретних меж кладовища, зокрема, рову, яким зазвичай обкопували його територію, то відкриття такого рову в стратиграфічних умовах дитинця Пересопниці є проблематичним. Оскільки такий рів, як правило, був неглибоким і у XVI–XVII ст. мав би залягати в однотонному чорноземі не досягаючи дном поверхні материка.

Таким чином, найдавніша частина кладовища, ймовірно, займала територію сучасного церковного погосту та прилеглу з північного заходу ділянку, що охоплювала увесь західний кут городища. Як відомо, у 1936 р. під час вирівнювання русла р. Стубли та облаштування розширеного ставкового господарства, ґрунт з прирічкового валу було використано для насипання гребель. Тоді ж, очевидно, було частково знесено й прирічкову частину городища з крайніми західними похованнями кладовища [С. Терський, 2003, с. 28].

Згідно даних краєзнавця Юрія-Тадея Стецького, який побував тут у 70-х роках XIX ст. і кладовища при церкві вже не згадує, після останньої реставрації церкви Св. Миколая із старого цвинтаря вийнято поздовжній надмогильний камінь із “слов’янським написом”: “*Олена Горностаєва веліла сину своєму Олександру поховати тіло своє коло мужа*”, і покладено його під вітвар церкви [Stecki, 1888, s. 181].

Можливо, саме гробівець № 1 (судячи з розмірів, парний), розташований відразу за вітварем церкви, належав Євстафію та Олені Горностаєм, що жили на рубежі XVI–XVII ст. і були фундаторами монастиря Різдва Пречистої Богородиці?

Звичай споруджувати в обмурованій ямі цегляну одноосібну гробницю відомий на Русі з XI ст. Декілька таких гробниць було зведено протягом XIII–XIV ст. при соборі Івана Богослова у Лучеську [С. Терський, 2006, с. 216–217]. На території Волині цей обряд поховання набуває поширення наприкінці XV ст. у зв’язку з поширенням цегляного будівництва. Зокрема, подібні гробниці було досліджено автором на, ймовірно, парафіяльному кладовищі Миколаївської церкви у Зимному, східніше укріпленого в цей період Святогірського монастиря [С. Терський, 2002]. У Луцьку цегляні склепи існували поряд багатьох храмів вже в XVI ст. Так, документ 1638 р. згадує про розбирання на цеглу склепів Миколаївської церкви [Сборник, 1916, с. 83]. За інформацією Святослава Мартинюка – сучасного львівського дослідника скла, уродженця сусіднього із Пересопницею с. Підгірці Рівненського р-ну, обряд обкладання стінок поховальної ями цеглою зберігався в навколишніх селах до другої половини XX ст.

Традиція поховання у подібних цегляних склепах з напівциркульним склепінням великого поширення набула у XVII–XVIII ст. у Середньому Подніпров’ї, де їх відносять до елітарних [Івакін, 2011]. Тут також за хронологічний індикатор береться будівельний матеріал (випалена та сирцева цегла), який часто покладений на глині.

Таким чином, внаслідок розкопок поблизу храму Св. Миколая вдалося підтвердити версію стосовно безперервного використання цієї ділянки як церковного погосту принаймні з XVI–XVII ст. Концентрація на старому церквіці та в його околиці різноформатних полив’яних керамічних плиток до підлоги, що вкладаються у рамки XII–XIV ст., свідчить про багаторазовий ремонт долівки храму. Його вивчення – справа наступних поколінь дослідників.

З матеріалів багаторічних досліджень стало зрозумілим, що територія княжого дитинця в ур. Шпихлір залишалася центральною частиною Пересопниці протягом всього періоду існування поселення. На сьогодні це єдине місце в Пересопниці, де виявлено потужні напластування з матеріалами XVI–XVII ст. Стосовно підплитового кладовища в ур. Пастівник, то його датування остаточно може бути з’ясоване, лише внаслідок розкопок широкими площами. За цієї умови стануть зрозумілими еволюція забудови та планові схеми цієї частини посаду на різних етапах його функціонування.

Таким чином, здобуті у 1974–1999 рр. археологічні матеріали залишаються базовими для вивчення літописного міста та дозволяють суттєво доповнити уявлення про розвиток поселення у період після занепаду міста. Археологічними дослідженнями виявлено хронологію місцезрозташування монастиря Різдва Пречистої Богородиці, вперше подано його розгорнуту історію [С. Терський, 2003; 2012а]. Подальші польові роботи в цьому напрямку повинні поєднуватись з музеєфікацією розкритих споруд.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький А., Пшеничний Ю., Ткач В.

- 2008 Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. – Луцьк. – С. 109–118.

Івакін В.

- 2011 Поховання у склепах на кладовищах Києво-Подолу за даними археологічних досліджень (1970–2000) // Болховітнівський щорічник. 2010. – К.: НКПІКЗ. – С. 105–120.

Кучинко М. М.

- 1976 Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО 1975 года. – М. – С. 349–350.

Лазаревский А. М.

- 1898 Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. – Кн. 4. – С. 13–17.

Раппопорт П. А.

- 1971 Данилов // КСИА АН СССР. – Вып. 125. – С. 82–86.

Ратич О. О.

- 1961 Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // МДАПВ. – Вип. 3. – С. 115–127.

Сборник...

- 1916 Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып. 2. – К. – С. 83–84.

Терський В. С.

- 1975 Звіт про роботу Ровенського окремого давньоруського розвідкового загону відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 р. – Рукопис. – Львів. – НА ІА НАН України. – Од. зб. 1974/98. – 30 с.
- 1977 Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Карпато-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. – Рукопис. – Львів. НА ІУ НАНУ. – Опис 5. – Од. зб. 56. – 49 с.
- 1978 Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. (з 6 липня по 6 серпня). – Рукопис. – Львів. НА ІУ НАНУ. – Опис 5. – Од. зб. 69. – 48 с.
- 1981 Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала з 14 серпня по 15 вересня 1980 р. – Львів // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 101. – 34 с.
- 1985 Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАНУ. – Опис 5. – Од. зб. 171. – 23 с., 51 іл.
- 1987 Звіт про роботу в с. Пересопниці та Білеві Ровенської області, в Бродівському районі Львівської обл., в зоні меліорації к-пу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. (Горохівському районі) для написання Зводу пам'яток археології. – Рукопис. – Львів. – НА ІА НАН України. – Од. зб. 1986/157. – 23 с., 26 іл.
- 1992 Звіт про охоронні розкопки на території Пересопницького городища та в його околиці у 1991 році. – Рукопис. – Львів. – НА ІА НАН України. – Од. зб. 1991/53. – 21 с.

- 1993 Звіт про охоронні розкопки на території Пересопницького городища у 1992 році. – Рукопис. – Львів. – НА ІА НАН України. – Од. зб. 1992/120. – 20 с.
- Терський В. С., Терський С. В.*
- 1993 Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції у 1993 році. – Львів // НА ІА НАН України. – Од. зб. 1993/88. – 60 с.
- Терський С. В.*
- 1993а Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – Львів. – № 7–9. – С. 28–32.
- 1993б Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році. – Рукопис. – Львів; Луцьк. – НА ЛДІКЗ “Старе місто”. – Од. зб. 302. – 87 с.
- 1997 Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 р. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ. – С. 137–138.
- 2001 До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської Держави // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 10. – Львів. – С. 130–158.
- 2002 Дослідження у Володимирі та Зимно // АБУ 2000–2001 рр. – Київ. – С. 78–80.
- 2003 Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне. – 160 с., іл.
- 2006 Лучеськ X–XV ст. – Львів. – 252 с.
- 2010 Княже місто Володимир. – Львів. – 320 с., іл.
- 2011 Дослідник літописної Пересопниці – Володимир Шелом’янцев-Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 9. – Ч. 1. – Рівне. – С. 158–162.
- 2012а Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне. – № 14. Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 106–110.
- 2012б Історико-археологічні закономірності локалізації монастирів (на прикладі монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці) // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 10. – Рівне. – С. 206–210.
- Терський С. В., Терський В. С.*
- 1993 Монастирі княжої Пересопниці // Волинь незабутня: тези IV регіональної науково-практичної конференції “Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи”. – Рівне. – С. 15–17.
- 1994 Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // “Родовід”. Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – № 7. – С. 47–53.
- Шолом’янцев-Терський В., Терський С.*
- 1993 Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. – Львів. – С. 77–78.
- Cynkałowski A.*
- 1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 265 s., XXXI tabl.
- Stecki T. –J.*
- 1888 Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków. – 352 s.
- Zabiela G.*
- 1995 Lietuvos Medines Pilys. – Vilnius. – 316 p.

Sviatoslav TERSKYI

THE RESULT’S OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF CHURCH PART OF THE DYTYNETS OF ANNALISTIC PERESOPNYTSIA

The whole complex of written and archaeological sources, dedicated to different historical and geographical aspects of issue of localizations of Peresopnytsia cloister of the monastery of Mary’s Christmas is considered at the article. This article examines various example of localizations of this monastery. On the base of these analysis, conclusion about it's situation on territory of dytynets (the residence of the prince) in Peresopnytsia is made.